

УДК 821.161.1-31“19”

А.А. Висоцький

ЛАДОГА В ПРОЗІ М. СЕМЕНОВОЇ: ХУДОЖНЯ РЕКОНСТРУКЦІЯ ЖИТТЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА ТА ЇЇ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Стаття друга

Стольная Ладога была большим городом...
М. Семёнова, А. Константинов. Меч мёртвых

У ладозькому топосі М. Семенової домінують локуси публічного життя: торжище, княжий двір, вулиця – місця спілкування героїв. Герої письменниці, які потрапляють до Ладоги, як правило, не з доброї волі, після перших плутаних вражень починають уважніше придивлятися до навколишньої обстановки. На території Ладоги в описувані М. Семеновою часи великі будівлі (в т. ч. купецькі «готелі») сусідять з невеликими, зрубаними з колод житлами (до 30 м²) з піччю-кам'яною (1,2 x 1,6 – 1,7 м) в задньому куті [14; 11].

Через сприйняття свого героя Тверда М. Семенова надає можливість читачеві зазирнути до одного з ладозьких обійсть: «Дом Добрыни стоял неподалёку от крепости, на ближних выселках... Добрыня отомкнул калитку, и я встал на дощатые мостки, проложенные к дому. <...> Двор у Добрыни был широкий, просторный. Не то что в иных городах, где, сказывали, дома жались все вместе, выстраивались в тесные улицы, отгораживались друг от друга и от белого света крепкими частоколами» [19, с. 401, 404]. Між будівлями у ладозьких подвір'ях могли бути розміщені дерев'яні кладки. Ними Тверд, як читаємо у повісті «Лебеди улетают», прямує від калитки до Добриніного будинку, де біля кам'яної печі постійно поралася стара Дობрогнева [19, с. 401].

«В самой Ладоге дома были поменьше. Знать, не больно хотели здесь жить дружным родственным очагом, рубили свою избу всякой новой семье. Тянуло оттуда, снизу, уютным дровяным дымком, доносились, заглушая все прочие, дразнящие запахи еды. В одном доме – Пелко мог бы уверенно сказать, в каком именно, – пекли хлеб, в другом варили кашу, в третьем только что сунули в кипящий горшок пёструю невскую таймень... И под каждой крышей стряпали своё, не торопились делиться с соседями, не складывали принесённого в один общий котёл! Рассказать бы дома, да кто же в этакое-то поверит!» [21, с. 280], – фіксує в пам'яті свої ладозькі враження юний герой повісті «Пелко и волки».

При знайомстві з творами М. Семенової виникає враження, що кожна подробиця в них сягає певних історичних та археологічних джерел. Деталі у письменниці не тільки виконують реквізитну функцію, але й прикликані дати психологічні та соціальні характеристики, а також відчуття достовірності. Іншими словами, кожна подробиця спрямована на досягнення тієї або іншої мети. Наприклад, за підміченою Пелко і наведеною вище розосередженістю ладозьких будинків прихована певна тенденція доби. Як зазначає сучасний дослідник, у «містах щезає поглинення особистості родом, її статус не розчиняється у статусі групи в тій мірі, що у варварському суспільстві. Уже в ранніх містах Новгородсько-Київської Русі суспільство переживає стан дезінтеграції. Однак при руйнуванні колишніх органічних колективів, у які включався кожен індивід, суспільство перебудовується на новій основі» [2, с. 52]. Отож, зірке око кореламисливця побачило у житті міста щось таке, про що самі мешканці Ладоги й не здогадувалися: відособлені будинки свідчили про поступовий перехід від великої патріархальної сім'ї, до якої так звик у рідних лісах Пелко, до невеликої, яка живе самостійно. окремо від своїх родичів. Ладога у М. Семенової – це місце, де старий родоплемінний спосіб життя зримо відходить у минуле, де міняється склад думок людей.

«Улицы в Ладоге были широкие, да и дворы не маленькие. – продолжуємо «екскурсію» містом у романі «Меч мёртвых». – Люди

привыкли строиться широко – особенно же в последнее время, после вокняжения грозного Рюрика, когда, кроме самого князя, бояться стало вроде и некого» [18, с. 318]. «Дистанції» ладозького будівництва пояснюються не тільки впевненістю місцевих жителів у завтрашньому дні в зв'язку з мінімізацією зовнішньої загрози. Була, нагадаю, ще одна важлива обставина, яка змушувала ладожан будуватися не тільки широко, а й – по можливості – подалі один від одного: пам'ять про катастрофи минулого, коли вогонь від пожеж дуже швидко перекидався від двору до двору.

Ладога палала кілька разів. Археологи визначають кілька приблизних дат таких катастроф. Після пожежі, в огні якої загинули всі будівлі останньої чверті VIII ст., в Ладозі розгортається активне будівництво [15, с. 87]. Потім була пожежа близько 840 р., ще одна – в середині 860-х рр. [7]. Ця остання, очевидно, була пов'язана з якимись воєнними потрясіннями, і археологи давно співвідносять її з бурхливими подіями, відомими з літопису під 862 роком (вигнання варягів – міжусобиця – прикликання варягів) [8]. Тому-то й непокоїться досвідчений боярин Твердислав Радонежич, побоюючись усобиці між князями Рюриком і Вадимом і нових лих для Ладоги: «– Скверно будет, если начнутся раздоры... И так уже сколько раз город стольный горел, когда датчан хоробрых отваживали...» [18, с. 150].

Сліди від пожеж підмічає Пелко, який уперше в своєму житті потрапив до Ладоги вже після перемоги Рюрика над Вадимом. Хлопець «внимательно, до ряби в глазах, оглядывал просторные, привольно раскинувшиеся ладожские дворы. И видел, что лишь немногие избы темнели обветренными столетними стенами. Большинство казалось выстроенными вовсе недавно, будто после великого и опустошительного пожара... Тут и припомнил Пелко рассказы боярина о храбрых, жадных находниках из Северных Стран, что дерзко грабили когда околорадье, когда сам град – даже садились в нём володеть, собирали мыто с купцов и дань с ближних племён! И как сражался с ними отчаянный князь Вадим, бил жестокого врага и сам бывал бит, как всякое лето горела бедная Ладога – жгли её то те, то другие, выкуривая обороняющихся из-под крыш, словно барсуков

из норы... И как наконец послали гонцов в Старград, к давним побратимам-варягам, испрашивая подмоги: слети, мол, сокол морской, оборони от напасти...» [21, с. 281].

Перше, що кидається у вічі новоприбулим у ці північні місця – укріплення в центрі ладозького поселення. Ладозька фортеця була розташована на мисі, утвореному ріками Волхов і Ладожка, і панувала над прилеглою територією. «Вон она и стоит на самом высоком месте, серая деревянная крепость. Стоит себе, хмурится с неприступного откоса на реку, на корабли: не замай!» [19, с. 404]. З роману «Меч мёртвых» читач дізнається, що фортеця була досить великою, «выстроенная нарочно затем, чтобы в немирье вмещать всех ладожан со скотиной и скарбом» [18, с. 225]. Корел Пелко, який полоняником прийшов сюди разом із залишками Вадимової раті, називає ладозькі укріплення так, як це заведено в його племені – ліннавуорі, тобто фортеця на узгір'ї [21, с. 270, 280; 5, с. 16]. «Она высилась вдали, над зелёными травянистыми крышами...», «как соколиное гнездо над населённым птицами болотом: приглядывала, охраняла от залётных клювов да когтей» [21, с. 270, 280].

На батьківщині хлопця існувало багато таких фортець. На деяких горбовинах і сьогодні можна углядіти земляні вали. Археологічні розкопки засвідчили, що ліннавуорі були добрим захистом від ворогів – тих же вікінгів, які часто навідувались на північно-західне узбережжя Ладозького озера, де оселилися корели [10].

Біля воріт фортеці Рюрик зустрів гостей, які прибували до міста і піднімалися вгору – вшанувати ладозького правителя. Про один з таких візитів читаємо в повісті «Лебеди улетают»: «Урмане под горой разгружали свой корабль, шли наверх: поклониться князю, поднести подарки, привезённые из чужедальних земель, ответ дать, как его, Рюрика, товарами торговали, как честь ладожскую берегли! Шли не порожние, и снег тяжело поскрипывал под сапогами. Неплохо торговали, видать. А может, и грабили кого по дороге, с них станется» [19, с. 419].

* * *

Твори М. Семенової присвячені подіям IX ст. – доби, коли занепадають прадідівські родові відносини, руйнується система захисту індивіда, розбій стає нормою життя. За таких умов зростає значення публічної влади князя як стабілізуючого фактора суспільного життя. Усіх тих, хто не був пов'язаний з великими сімейними об'єднаннями (сім'я могла здійснювати кривну помсту, брати виру за вбитого родича тощо), тих, кого не захищали кривні узи (в т. ч. й іноземців) – всіх їх захищав князь або княжі представники [24]. «Крут был князь Рюрик и на что уж суров, а терпели его ладожане, потому – городу за ним жилось, что за стеной», – характеризує свого князя М. Семенова [19, с. 404].

Князь Рюрик виплатив співвітчизникам убитого Твердом скандинава Олава виру – сорок гривень сріблом, визнавши при цьому справедливість вчинку хлопця [19, с. 406, 408-409]. Тут же, у дворі ладозької фортеці-дитинця, на високому березі ріки Мутної, в кільці рублених стін, відбувалися поєдинки – чи то в межах княжого судового розгляду, чи то з інших причин. Такий поєдинок (хольмганг) між Гуннараром Сваргом і Жизномиром показаний у повісті «Лебеди улетают». Доводиться розбирати князеві й інші справи – наприклад, про розбійний напад на один з ладозьких купецьких обозів [18, с. 296-302].

Князь судив, керував, очолював, однак до тих пір, поки це відповідало інтересам громади й лише в межах, нею заданих. Рамки Рюрикових повноважень задавалися не законами чи шляхом створення якогось органу, що він би контролював княжу діяльність, а поняттям т. зв. Правди («справедливості»), яка в Ладозі була своя, і самою громадою, яка збиралася на сходини у відповідних обставинах. Таке положення князя, залежного від суспільства, вказує на зв'язок з традиціями родового ладу. Для цього устрою фахівці придумали спеціальну назву – «вічова монархія», тобто влада, обмежена вічем, на яке збираються всі повноправні члени громади [13, с. 195-196].

В історичній науці останніх десятиріч (В. Пашуто, П. Толочко, В. Янін, М. Алешковський, М. Свердлов) віче інтерпретується як

«нарада» крупних землевласників, орган «феодалної демократії», а не вираження волі народу. Але М. Семенова, скоріше за все, пристає на думку тих істориків (М. Покровський, Б. Греков, М. Тихомиров, І. Фроянов та ін.), хто вважав віче народними зборами, у яких брали участь широкі верстви давньоруського міста та його округи. У цьому плані віче сприймається як спадщина правічних часів і часто протиставляється княжій владі [13, с. 187-188].

Одне з ладозьких вічей назавжди запам'яталося героєві повісті «Ведун» Нежданові Воєнежичу: «Снився мне сон...

И вновь тысячегласно шумело многолюдное вече. И говорили ладожане: а верно ведь, братие, не бывает одному телу – да враз о двух головах...

И вновь спрашивал Вадим Хоробрый, наш князь: али не люб уже стал вам, други ближние? Али не помните, кто для вас ижору при-мучивал? С кем в походы ходили, добычу да славу имаючи? Али Даждьбогу трижды светлому плохие требы ради вас клал?..

Люб, как прежде, отвечали князю ладожане. Да только не ты нас от главного-то лиха избавил. Не твоего стяга sweи бегают, варяжско-го белого сокола! Не у тебя лодьи боевые, с морскими разбойниками тягаться, – у Рюрика. Не ты находников отвадил, варяги выручили. Поди, княже, под Рюрика братом меньшим, послушным! И володей нами по-прежнему, куда жив будешь!

А Рюрик здесь же стоял. При мече. Во главе дружины, бронзово-лицей, усатой... Многих в той дружине я знал, со многими хлеб-соль водил. Но ныне был со своим князем, с Вадимом. И дойди дело до кулаков, до мечей, как то нередко на вече бывало, – не отступился бы от побратимов, пока глаза видели свет...

Но не случилось рати в тот день. Кинул шапку оземь лихой князь Вадим. И пошли мы с ним из Ладоги прочь...» [17, с. 388-389].

Сутність «посади» ладозького правителя поінтерпретована у М. Семенової як охорона північно-західної слов'яно-фінської єдності від ворожих набігів (тих же вікінгів), за що князь одержував «винагороду» від судової діяльності та збирання данини. Як гридень одного з ладозьких князів, Вадима Хороброго, герой повісті «Ведун»

Неждан Военежич неодноразово брав участь у походах за даниною до сусідніх племен, де спостерігав особливості місцевого способу життя: «...у нас жила всё больше ижора да весь. Там почти не сеяли хлеба, лесной народ кормился тем, что давали озёра да зелёная чаша. Дома у них держались на срединных столбах, укрывались крышами из корья, огораживались заборами из косых жердей, не всякому волку перескочить» [17, с. 372; 22, с. 55].

У романі «Валькирия» письменниця використовує інформацію археологів про те, як на північно-руських теренах забезпечували збереження зібраних податків для князя: «Красивые меха, привезённые братьями, по строгому счёту клали в кожаные мешки со швами внутри. Славомир сам затягивал каждый крепкой верёвочкой. Потом брал деревянные колобашки, просверленные насквозь, с соколиными знамёнами князя, выжженными на боках. Продевал концы верёвок, ещё раз завязывал, втягивал узел вовнутрь и запирали деревянными пробками. Теперь всё, теперь мягкую рухлядь никто не тронет до Ладоги, до самых княжеских ключниц. ...Славомир ...даже дал подержать пустотелую колобашку и объяснил, почему никто не вынет мехов, не разрезав завязок или мешка.

– Можно и по-другому, – рассказывал он, улыбаясь над кучей пушистых, кисло пахнущих шурурок. – Другие люди льют воск и прикладывают перстни с рисунком. Наш обычай мудрей, ведь перстень можно подделать» [16, с. 107].

«Пломби»-«колобашки», про які розповідає Славомир, уперше були виявлені в Новгороді, починаючи з 1951 р. Крім Новгорода, такі пломби-циліндри знайдено в Білоозері; екземпляри зі слов'янського Воліна на Балтиці та ірландського Дубліна оздоблені скандинавським орнаментом. Дехто з дослідників пов'язує розповсюдження цих методів концентрації та перерозподілу данини з експансією скандинавів у епоху вікінгів [12, с. 199-202].

* * *

Свого часу, в грудні 2003 року, М. Семенова зазначила в інтерв'ю І. Лінчевському: «...я серьёзно занимаюсь историей и понимаю, что

древняя Русь не была заповедником, где люди проживали в этнической стерильности и чистоте. Кто только не участвовал...» [9]. Ладога, розташована на північних теренах Русі, з самого початку своєї історії була місцем пожвавлених контактів носіїв різних мов, асиміляції неслов'янських племен, формування культурних традицій, котрі розповсюджувались як серед слов'янського, так і неслов'янського населення.

Три світи – слов'янський, фінський та скандинавський – потрібні були М. Семеновій для її художньої концепції Ладоги, яка постає важливим простороутворюючим фактором, визначаючи собою світосприйняття героя крізь призму опозиції «свій – чужий». З іншого боку, кожен із цих світів не тільки утворює контрастне, не схоже на інші світи, тло для розгортання сюжету, а й допомагає виявити близькі риси, їхню навіть спорідненість, особливості взаємодії та взаємовпливу.

Змальовуючи життя Ладоги IX ст., відтворюючи змішування й перехресчування в ладозькій багатонаціональній культурі слов'янського, скандинавського, фінського начал, М. Семенова відтворює ладозьку етнографію та етнопсихологію того часу, у всьому розмаїтті різноетнічних та різнонаціональних культурних елементів.

Про слов'ян (словен) у зв'язку з історією Ладоги відомо, що, оселившись у Приільменні та у верхоріччі Волхова, вони незабаром вийшли у пониззя ріки. У Поволхов'ї словени утворили два скупчення поселень і прилеглих сопок: біля початків волховських порогів та неподалік од волховського гирла, де й виникла Ладога [24]. У IX ст., коли відбуваються події в творах М. Семенової, словенські традиції були чи не основними в ладозькому культурно-побутовому вжитку. Тому і вводить письменниця в художню тканину, до прикладу, опис підготовки до весілля у словен або процес виготовлення святкового коровая як жертви прадідівським богам – картини, які відрізняються етнографічністю спостережень [21, с. 274-278, 282-287].

Проживають у Ладозі письменниці й слов'яни з інших країв. Серед епізодичних персонажів М. Семенової бачимо Красу, колишню рабину, а тепер вільновідпущеницю княжого грідня Ратші. Вона

потрапила сюди з далекого полянського міста Києва. Дівчина й тут, на півночі, берегла пам'ять про богів батьківської землі і кожного ранку за ворітьми дитинця, на урвищі, молилася Дажьбогові [21, с. 347].

М. Семенова свідомо того, що люд, який проживав у Ладозі та на сусідніх землях, споконвіку утворював змішані шлюбні союзи. Про Ждана Твердятича, воєводу ладозького князя Рюрика, дізнаємося так: «Родился этот воин, как сказывали, в словенской земле, но долго жил у варягов, женился на бодричанке и даже позднего единственного сына назвал варяжским именем – Святобор» [21, с. 272].

Варяги і словени М. Семенової – близькі одне одному народи, які вклоняються тим самим богам. У романі «Валькирия» варяг Мстивой зображення своїх богів «привез из Варяжской земли, из прежнего дома. ...на его родине старшим Богом был Святовит, зорко глядевший на все четыре стороны света. Однако кмети-варяги чтили того же Перуна, что кмети-словене» [16, с. 63]. Цей балтійський народ, відомий у джерелах як «варіни», «вари», «вагри», сусідив на сході з англосаксами, первісно належав до вандальської групи, однак до IX ст. вже ослов'янився. Саме вони, на думку А.Г. Кузьміна, з якою солідарна письменниця, й були славнозвісними варягами. Цим іменем пізніше називатимуть на Русі сукупність слов'янських та слов'яномовних народів, котрі проживали на південному узбережжі Балтики від польського Помор'я до Вагрії включно [23].

Помітну роль у житті Ладоги відігравали й скандинави. Наприклад, свої перетинають Балтійське море, засновуючи свої опорні пункти на його південному узбережжі, а звідси проникають у Фінську затоку, Неву, Ладозьке озеро (Нево) та Волхов. У пониззі Волхова північани з'явилися у середині VIII ст. Норманська експансія на територію східнослов'янських земель мала різні прояви – грабіжницькі набіги, збирання данини з місцевих племен і торгівля.

Траплялося так, що купцям з Півночі через несприятливі погодні умови на озері Нево доводилося в Ладозі зимувати. У повісті «Пелко и волки» йдеться про один такий данський корабель, який повертався додому на острів Готланд (або «Вуоя»), як його називає по-своєму

корел Пелко і як він іменується в «Калевалі» [21, с. 313;3, с. XIV, 312, 317]). «И не пуст возвращался. Плотно лежали в его трюме прекрасные льняные ткани из Белоозера и бобровые меха, которым на севере цена была достойная – золото да серебро» [21, с. 299].

Сучасний історик і археолог А. Кирпичников переконаний, що «приїжджим торговцям надавалися ділянки міської території для зведення артільних гостьових гуртожитків» [4, с. 56]. Це ми бачимо і в художньому творі: обговоривши пропозицію воеводи Ждана Твердятича перечекати в Ладозі осінь і зиму, гети «согласились, поблагодарив. Живо устроили на берегу сарай для корабля и чуть повыше – длинный дом внутри огороженного двора: надвигавшиеся холода не велели мешкать в работе. А скоро было замечено, что народу в Гётском дворе стало ото дня ко дню прибавляться. Стекались под гостеприимную крышу урмане, гёты, свеи, датчане, служившие князю Вадиму и желавшие теперь вернуться домой... Эймунд, хёвдинг-вождь, принимал всех, не спрашивая, кто таковы» [21, с. 300].

Різнобій археологічних точок зору відносно етнічної (слов'янська, норманська, фінська) приналежності знайдених у шарах Ладого VIII – IX ст. залишків великих жилих будівель М. Семенова «перекладає» мовою асоціацій та споминів, які переживає один з її героїв. «Правду молвить, чужое жильё показалось корелу удивительно похожим на тот далёкий дом, где выпало впервые открыть глаза ему самому и всей его родне. Такие же бревенчатые стены, лишь к празднику прятавшиеся под вышитыми тканями и нарядными меховыми шкурами. Такие же длинные очаги на полу, серый дым волнами между стропил и широкие лавки вдоль стен. Вставил в пазухи столбов резную скамьёвую доску – и готово уютное ложе, укрытое и от сквозняка, и от жара огня... У каждого в головах лежала такая доска, снятая на день со своего обычного места, и Пелко бросилось в глаза, что многие были вырезаны даже и не десять зим назад. Тьельвар заметил любопытство гостя и рассказал, что в Северных Странах такие доски передавали от отцов к сыновьям, а за глумление или порчу голову могли срубить с плеч.

И впрямь во многом походил гётский дом на корельский – куда больше, чем словенская рубленая изба. Вот только мечей со щитами в приневских лесах по стенам не развешивали; род Большой Щуки ещё не завел у себя разбойной дружины, молодые парни лишь начинали поговаривать между собой о надёжном кораблике с помостом для лучников и носом, окованным крепким медным листом...» [21, с. 336-337].

М. Семенова переконана, що сплетіння практичного досвіду різнонаціональних мешканців Ладоги відбувалось у всіх сферах міського життя – в тому числі й на бенкетах. «Сегодня Гуннар Чёрный устраивал пир!... – читаємо в повісті «Лебеди улетают». – Всего в досталь будет на его пиру! Словенских пирогов и морской рыбы, по-урмански посоленной. Каши с мёдом и козьего сыра мюост, до которого превеликие охотники все эти мореходы. И хоть залейся – кваса нашего да сбитня пахучего и хмельного напитка скир, которого Гуннаровы товарищи загодя наготовили из кислого молока!» [19, с. 425].

З-поміж героїв М. Семенової бачимо й носіїв культури фінських племен. Вже згадуваний Пелко потрапив до Ладоги як полоняник, після поразки у битві з людьми ладозького правителя Рюрика. Хлопець – роду корельського, «что сидел в лесах на невском берегу» [21, с. 385], з іжорського племені, яке промишляло риболовством у Невському Гирлі (інша назва іжор – інґрікот; Інгрія – давня назва місцевості поблизу Санкт-Петербурга [25, с. 17]). Змальовуючи зовнішність Пелко, М. Семенова звертає увагу на певні етнографічні подробиці, підтвержені деякими археологічними даними: вилицювате обличчя («в ярких веснушках»), «руки ...костистые, шершавые, взрослые», неквапний у руках, білозубий, білясті вії [21, с. 289]; «рубашка, вышитая по груди утиными лапками, пояс с круглой застежкой, мягкие кожаные сапоги с тесёмками, завязанными под коленом...» [21, с. 288; 5, с. 55-77; 22, с. 42-52]. Принагідно зауважу, що М. Семенова уникає детального опису своїх героїв. Як правило, побіжно подаються дві-три характерні деталі портрету, однак настільки характерні, що вони мимоволі лишаються в читацькій пам'яті.

У Ладозі Пелко виконує обов'язки конюха при Ратші, знаному бійцеві в дружині князя Рюрика. Молодий корел міг співвіднести власну рабську долю з епічними історіями свого народу, з долею персонажів «Калевали» – рабів-конюхів у Леммінкейнена (руна 26) або Ільмарінена (руна 18) [3, с. 102, 161; 1, с. 29].

Пелко, «привычный к охоте и зверью», почуває себе незручно в новій, ладозькій, обстановці. Йому «всё хотелось испуганно съжиться, спрятаться за спинами словенских друзей. Удерживался с трудом. Это сколько же здесь было дворов, и каждый – что широкая поляна в лесу! Сколько добротных, красиво и по-разному отделанных домов! А народу, народу-то!.. Больше, чем весь род Щуки, даже больше, чем три таких рода, соберись они все вместе ради великой охоты. Мелькали перед глазами незнакомые лица – голова кружилась, звон поднимался в ушах!» [21, с. 278, 270]. Хлопец наляканий багатолюдям Ладоги, її «разноязыким оглушительным гомоном: шагнёшь через порог и пропадёшь ведь, как в водовороте, погибнешь, не сыскав дороги назад! То ли дело в лесу, где струятся с елок серебряные нити лунного света, где каждое дерево радо указать полночь и полдень, а звериная тропа непременно выведет к ручью...» [21, с. 279].

Звичай мешканців Ладоги викликали здивування у хлопця-лісовика. Проживши деякий час у місті, молодий іжор дійшов такого висновку: «...смешное сватовство было у этих словен! Это ж надо додуматься до такого, чтобы свободную продавать жениху за куны, как вещь! Да ещё, срам выговорить, всего чаще увозили куда-то из материнского дома!.. То ли дело в зелёной чаще лесной, в добрых землях корелов племени ингрикот, на привольном Устье! Там ведь девушка сама выбирала парня под стать, сама звала приглянувшегося в женихи. И если тот справлялся с делами, что поручала ему строгая невестина мать – вспахать поле-пожогоу, выстроить надёжную лодку, приручить лесного жеребёнка – лося, – играл свадьбу и оставался жить, делался мужем, входил в род...» [21, с. 303].

Приладожжя та Поволхов'я, де збирають данину для Ладоги, постають як територія збереження споконвічної традиції. Світ, із якого

вийшли молоді корели М. Семенової Пелко і Тойветту («Пелко и волки», «Меч мёртвых»), віддалений від центру влади, диктує свої форми повсякденного існування, – замкненого у межах родинних інтересів, з меншою сприйнятливістю до сторонніх культурних віянь. У Ладозі ж, за спостереженням одного з цих юнаків, «ламались» прадідівські норми людського співжиття: «И всё-то было раньше иначе, не так, как теперь, и всегда лучше нынешнего. И светлые весны удавались дружнее, и дичь в бору рыскала гуще, и дела молодецкие, удалые, теперешним не чета, сами в песню просились.

Ведь было же, что все мужи рода селились своим особенным очагом. И молодые ребята-паробки взрастали не в ласке и жалостливости женской, а в суровости воинской, которая только и отвечает сути мужчины!

Кое-где в глухих углах это, как сказывали, ещё держалось. В Ладоге же – не то, дедам посрамление, внукам беспутным укоризна. Теперь и женский дом женским лишь назывался, а от мужского единственное, что осталось, – дружинная изба. А и жила-то в ней одна только молодёжь холостая, своего угла не заведшая...» [21, с. 318].

Дехто з одноплемінників Пелко досить швидко переорієнтувався й пристосувався до нових обставин, почав мислити по-новому. Приміром, сусід словенського купця Кишені Писка [18, с. 321], «русобородый корел-людик» Ахті – вже згадуваний багатий торговець із чужддю [21, с. 273], в будинку якого в Ладозі хлопець жив. Коли Пелко розповів, як йому довелося одного разу під час полювання приймати пологи у лосиці й потім певний час супроводжувати її з лосеням лісом, оберігаючи від зголоднілих хижаків, домочадці Ахті висміяли молодого корела, а сам господар здивувався непрактичності Пелко: «– В диком лесу вы, Шуки, живёте. Пора бы уже тебе, Пелко, набираться ума. Мог бы той лосихой весь дом накормить и ещё сколько впрок заготовить!» [21, с. 351].

Юний мисливець не може зрозуміти, як можна так швидко зректися предківських заповітів. «Пелко рта не раскрыл в ответ, но про себя ужаснулся. Такое говорит, лесом живя! Кто слышал, – обурюется хлопец словами й учинками свого земляка, – чтобы долго

была удача хапающему без счета, в три горла, в пять рук, тому, кто не просит прощения у добытого зверя, у лесных пичуг за обобранную ягодную поляну, тому, кто, распахивая новое поле, не оставляет на нём дерева для отдыха небесным орлам! Как не вытащить из полыни провалившуюся лисицу и не отпустить её в лес, как вообще жить на свете без совести, без чести, зачем, ради чего?.. А поди же ты: именно так вот и вёл себя Ахти, онежский людик из рода Гусей, и ничего, дом его стоял крепко и рушиться не собирался... <...> здесь перестали быть корелами, давно потеряли отцовскую охотничью тропу, а новую проложить поленились, зато выучились, уходя из дому, запираť дверь пудовым замком...» [21, с. 351-353]. Отож, одним з елементів архаїчного мислення, яке воліє «реконструювати» М. Семенова, є почуття єдності зі світом природи, в основі чого лежить прагнення в лісі побачити союзника, землю сприймати як матір-годувальницю тощо.

Значимо, що і в повісті «Пелко и волки», і в інших творах М. Семенової, колорит епохи створюється не тільки й не стільки завдяки вживанню архаїчних слів або застарілого синтаксису, скільки відтворенням гаданого ладу мислення, характерного для людей раннього середньовіччя. Тут письменниці стає в пригоді прийом «невласне прямого внутрішнього мовлення», коли в авторському викладі передаються думки персонажів, що дає можливість і зображувати, і оцінювати. Завдяки невластне прямому внутрішньому мовленню в тексті творів М. Семенової, який належить авторці-оповідачці, починають одночасно звучати голоси його героїв. Це допомагає пожвавити авторський виклад, драматизувати картини минулого, показати ніби «зсередини» віддалену від нас епоху. Призначений цей прийом у першу чергу, очевидно, для того, щоб у безпосередньо авторському тексті художньо-історичного твору не пролунав раптом голос сучасної людини-оповідача, з характерними для нього інтонаціями.

Але повернімось до Ладого.

Отож, поки Пелко перебував у себе вдома, в рідному, звичному середовищі, світ навколо нього видавався йому гармонійним, урівноваженим, там владарювали правічні закони й покони, які визначали

кожному його місці і способі життя в довкіллі. Коли ж хлопець опинився в Ладозі, його уявлення щодо основ співжиття людей зазнали потрясіння. «Корельська» точка зору лісовика-мисливця не лише сприяла створенню історично переконливих, в яскравих побутових деталях картин ранньосередньовічної Ладоги, а й дозволила М. Семеновій через один епізод з біографії персонажа дати уявлення про особливості тодішнього життя взагалі. Приділяючи увагу світоглядно-побутовим зрушенням у способі існування мешканців Ладоги, М. Семенова висвітлює їх через сприйняття свого героя. Іншими словами, культурно-етнографічний матеріал, прикликаний створювати конкретні, зримі реалії ладозького побуту, може мати у письменниці певне психологічне значення.

Для мешканців Ладоги характерна залученість до княжої влади, різного роду новацій, тодішньої моди, комунікація тощо. Тамтешній народ – люди відкриті, жадібні до новин, балакучі («...ладожанин разговорчивый...» [19, с. 423] – одна з характеристик городян у М. Семеновій). Всі різноетнічні герої письменниці, яких її воля звела на ладозьких теренах, розуміють і володіють мовою одне одного. У Ладозі «говорили вокруг на ста языках и все всех понимали: урмане, словене, свеи, меряне, корелы-ливвики, корелы-людики, ижоры, булгары. И варяги, те, что у князя в крепости жили» [19, с. 398].

Хлопець зі словенських приладозьких племен Тверд розуміє венда-варяга Рюрика («Речь варяжская со словенской что сёстры, это не с датчанином каким говоритъ» [19, с. 406]). Володіє мовою вендів і словенка Крапива – дочка ладозького воєводи Сувора [18, с. 125]. Сам Рюрик «чисто говорил по-словенски: речь варяжская словенской близка» [21, с. 261]. При потребі переходять на варязьку, мову Рюрика, княжі гридні [19, с. 438]. «По-словенски понятно и без запинки» говорить варяг Мстивой, хоча «почти в каждом слове, как седина в чёрной лисе, проскальзывало чужое» [16, с. 17]. Він же володіє мовою північан-урманів, «не хуже, чем... словенской» [16, с. 271]. Сестра Мстивоя, Велета, краса якої «была ...неуловимо чужой» для словен, «говорила ...по-словенски совсем как воевода. Тоже понятно и без запинки и с тем же чужим отзвуком, исподволь

настораживающим» [16, с. 54, 55] («чуже» в зовнішності й мовленні варязьких персонажів М. Семенової пояснюється тим, що авторка дотримується теорії покійного нині А. Кузьміна, котрий, нагадаю, уважав, що варяги, які проживали на південному узбережжі Балтійського моря, – остання слов'янизована хвиля кельтів [6, с. 83]).

Белозерський воєвода-венд, майбутній літописний Віщий Олег, якого північани йменують «Ольгейром ярлом», «владел северной речью не хуже, чем своей родной» [20, с. 240]. Добре розуміє мову мореплавців-гетів і словенин Ратша з повісті «Пелко и волки», знаючи, «как слагают песни в Северных Странах» [21, с. 307]. Искра, син боярина Твердислава Радонежича з роману «Меч мёртвых», розуміє іжорську (корельську) мову [18, с. 187]. А корел-інгрикот Пелко (повість «Пелко и волки») «достаточно хорошо понимал по-словенски» [21, с. 326]. Він також «не впервые слышал северную речь и немного её понимал: не зря же они, ингрикот, что ни лето торговали с этими корабельщиками, меняли бровые шкурки на крашеное сукно!» [21, с. 338].

Неодмінними умовами виживання такої строкатої різномовної, різноетнічної людської спільноти в ситуації загрози голодовок, епідемій, ворожих вторгнень, інших форс-мажорних обставин були солідарність і взаємодопомога. У чому й переконався Тверд під час пожежі на подвір'ї мнєця Добрині («Лебеди улетают»): «Много труда приняли мы в ту ночь. Не мы одни: как оборониться от беды, если не сообща? Народу набежало отовсюду – кто с шестами, кто с баграми, кто с вёдрами. И князьки из крепости подоспели, приодетые, в чём сидели на пиру, в том сорвались. И тоже кинулись, будто в бой. Ни себя не щадили, ни праздничных одежд. Сгорит город, больше утратят!.. Я мельком разглядел меж ними Жизномира и улучил миг подивиться: надо же, вроде и сердце держал на моего усмаря, и обиду злую ему затевал, а ныне вот катил прочь дымившееся бревно и походя тушил снегом дорогой затлевший рукав... и, кажется, даже щёку себе обжёл... <...>

А потом всё кончилось как-то сразу, и люди отступили от ещё шевелившейся, но уже замирённой груды посреди двора, и смолкли, охрипшие, начиная понемногу распознавать ожоги и усталость» [19, с. 431].

Література

1. Гадзяцкий С. Карелы и Карелия в новгородское время. Петрозаводск: Госиздат Карело-Финской ССР, 1941. 196 с.
2. Даркевич В. Происхождение и развитие городов древней Руси (X - XIII вв.) Вопросы истории. 1994. № 10. С.43 – 60.
3. Калевала. Финский народный эпос. Москва-Ленинград: Academia, 1933. XX, 331 с.
4. Кирпичников А. Ладога и Ладожская земля VIII – XIII вв. Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. Славяно-русские древности. Леинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. Вып. I. С. 38 – 79.
5. Кочуркина С. Корела и Русь. Ленинград: Наука, 1986. 143 с.
6. Кузьмин А. Об этнической природе варягов. Вопросы истории. 1974. № 11. С. 54 – 83.
7. Кузьмин С. Ладога в эпоху раннего средневековья (середина VIII – начало XII в.). URL: <http://nwae.spb.ru>
8. 8. Кузьмин С. От Скифии к России. URL: <http://nwae.spb.ru>
9. 9. Линчевский И. Валькирия. Интервью с Марией Семеновй. URL: <http://www.ozon.ru/context/detail/id/239053/?partner=olmer>
10. Мельникова Е. Предпосылки возникновения и характер «северной конфедерации племен». URL: <http://www.ulfdalir.ru/literature>
11. Молчанова А. Балтийские славяне и Северо-Западная Русь в раннем средневековье. Дисс. ... кандидата исторических наук. Москва, 2008. URL: <http://russbalt.rod1.org/index.php?PHPSESSID=374f321f4887b0edc616a537e156fd10&topic=1800.0>
12. Петрухин В. Русь в IX – X веках. От призвания варягов до выбора веры. Москва: ФОРУМ; Неолит, 2013. 464 с.
13. Поляков А. Киевская Русь как цивилизация: Монография. Оренбург: Оренбург. гос. ун-т, 2010. 484 с.
14. Равдоникас В. Старая Ладога. URL: <http://ulfdalir.ru/literature>
15. Рябинин Е., Черных Н. Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского земляного городища в свете новых исследований. Советская археология. 1988. № 1. С. 72–100.
16. Семёнова М. Валькирия: Роман. Семёнова М. Валькирия: Роман, повести. Санкт-Петербург: Терра – Азбука, 1995. С. 5–308.
17. Семёнова М. Ведун: Повесть. Семёнова М. Валькирия: Роман, повести. Санкт-Петербург: Терра – Азбука, 1995. С. 367– 96.

18. Семёнова М., Константинов А. Меч мёртвых: Роман. Москва: ОЛМА-ПРЕСС; Санкт-Петербург: «Нева», 1998. 559 с.
19. Семёнова М. Лебеди улетают: Повесть. Семёнова М. Валькирия: Роман, повести. Санкт-Петербург: Терра – Азбука, 1995. С. 397–442.
20. Семёнова М. Лебединая Дорога: Исторический роман. Санкт-Петербург: Терра – Азбука, 1996. 560 с.
21. Семёнова М. Пелко и волки: Историческая повесть. Семёнова М. Викинги: Сборник. Санкт-Петербург: Азбука – Терра, 1996. С. 255–412.
22. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Москва: Наука, 1987. 511 с. (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах).
23. Фомин В. Южнобалтийское происхождение варяжской руси. URL: <http://www.portal-slovo.ru/authors/47.php>
24. Фроянов И. Мятёжный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. URL: <http://www.rulit.net/tag/history/myatezhnyj-novgorod-ocherki-istorii-gosudarstvennosti-socialnoj-i-politicheskoy-borby-download-free-223749.rtf>
25. Хвоцинская Н. Славяне и финны на Северо-Западе Древней Руси: автореф.дисс. ... доктора исторических наук. Москва, 2008. 54 с.

Анотація

**А.А. Висоцький. Ладога в прозі М. Семенової:
художня реконструкція життя середньовічного міста
та її історико-археологічний контекст**

У статті розглядаються твори М. Семенової «Лебеди улетают», «Пелко и волки», «Ведун», «Валькирия» тощо, сюжетна дія в яких так чи інакше пов'язана з Ладогою. Публікація є спробою схарактеризувати особливості художньої реконструкції життя ранньосередньовічного міста в її зв'язках з відповідним фаховим досвідом останніх десятиріч, акцентувати увагу на специфіці відбору авторкою історико-археологічних даних для моделювання образів і сюжетних картин. Підкреслюється, що обізнаність М. Семенової у відповідному матеріалі реалізується як у деталізованій різноплановій інформації, так і в бажанні письменниці домогтися відповідності психології персонажів визначальним властивостям історичної епохи.

Стаття може бути корисною при уточненні авторського погляду на події IX ст. у його зв'язках з сучасними науковими версіями про роль і місце Ладоги в східнослов'янській історії, при доповненні різноманітних

інтерпретацій конкретної історичної епохи в художній літературі останнього часу.

Ключові слова: художньо-історична проза, ранньосередньовічна Ладога, «прикликання варягів» у художній літературі, актуалізація історії, контекст, авторська концепція, витоки Русі.

Аннотація

**А.А. Высоцкий. Ладога в прозе М. Семеновой:
художественная реконструкция жизни средневекового города
и её историко-археологический контекст**

В статье рассматриваются произведения М. Семеновой «Лебеди летают», «Пелко и волки», «Ведун», «Валькирия» и др., сюжетное действие в которых так или иначе связано с Ладогой. Публикация является попыткой охарактеризовать особенности художественной реконструкции жизни раннесредневекового города в её связях с соответствующим профессиональным опытом последних десятилетий, акцентировать внимание на специфике отбора автором историко-археологических данных для моделирования образов и сюжетных картин. Подчеркивается, что осведомленность М. Семеновой в соответствующем материале реализуется как в детализированной разноплановой информации, так и в желании писательницы добиться соответствия психологии персонажей определяющим свойствам исторической эпохи.

Статья может быть полезна при уточнении авторского взгляда на события IX в. в его связях с современными научными версиями о роли и месте Ладоги в восточнославянской истории, при дополнении разнообразных интерпретаций конкретной исторической эпохи в художественной литературе последнего времени.

Ключевые слова: художественно-историческая проза, раннесредневековая Ладога, «призвание варягов» в художественной литературе, актуализация истории, контекст, авторская концепция, истоки Русы.

Summary

**A.A. Vysotskiy. Ladoga in M. Semenova's Narrative Literature:
Literary Reconstruction of the Medieval City Life in Its Historical and
Archeological Context**

The article reviews M. Semenova's works "Swans fly away", "Pelko and wolves", "Wizard", "Valkyrie" etc., plots of which somehow deal with Ladoga.

The publication tries to describe the peculiarities of the literary life reconstruction of the early medieval city in its bonds with the following experience of the past decades, to focus attention on the author's particular choice of historical and archeological data for modelling characters and scenes. It is stressed that M. Semenova's knowledge of the studied material is presented through the diverse detailed information as well as through the writer's desire to achieve the correspondence between characters' psychology and the distinguishing features of the given historical period.

The article can be practical for clarifying the author's view of the events in the 9th century in its connection with the modern scientific theories on the role and place of Ladoga in East Slavic history, being extended with various interpretations of the definite historical period in the fiction of the present.

Key words: historical narrative literature, early medieval Ladoga, "calling of the Varangians" in fiction, historical actualization, context, author's idea, Rus origins.

Інформація про автора

Висоцький Андрій Анатолійович – кандидат філологічних наук, доцент загальноуніверситетської кафедри світової літератури та культури Херсонського державного університету; вул. 40 років Жовтня, 27, м. Херсон, 73000, Україна; <http://orcid.org/0000-0002-2505-6436>